

BİR AMERİKALI GAZETECİ GÖZÜYLE ERMENİ MACERASI (1897)

Prof. Dr. BAYRAM KODAMAN

Konuya Ermeni hadiselerini araştıranların pek fazla dikkat etmedikleri bir hususu açıklamakla başlamak istiyoruz. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan veya çıkarılan Ermeni hadisesi nedir ve bundan ne anlamak gerekir? Kanaatimize göre bu sorunun cevabı çok önem arz etmektedir. Zira, bu soruya verilecek cevaba göre Ermeni hadisesi incelenip, yorumlanabilir. O halde, her şeyden evvel Ermeni hadisesinin ne olduğu ve kime göre neyi ifade ettiği muhakkak açıklığa kavuşturulmalıdır. Evvela, Ermeni hadisesi nedir? derken arkasından üç soru daha akla gelmektedir. Şöyle ki, Ermeni hadisesi “siyasî bir mesele midir”? “siyasî bir macera mıdır”? “siyasî bir isyan mıdır”? Ayrıca, kimin için “mesele”, kimin için “macera” ve nihayet kimin için “isyan” olduğu hususu da önem kazanmaktadır. Çünkü, taraflara göre konunun mahiyeti değişir. Şimdi bu hususlar üzerinde biraz durmayı faydalı görüyoruz.

Kimin için ve niçin meseledir? Ermeni konusu, hiç şüphesiz, Düvel-i Muazzama ve özellikle İngiltere ve Rusya için ciddi bir mesele olmuştur. Nasıl bir mesele olduğuna gelince: Emperyalizm meselesidir, kolonyalizm meselesidir ve Hıristiyanlık meselesidir. Fakat, esas olan bu sebepleri gözden kaçırabilmek için batılı devletler Ermeni konusunu dünya kamuoyuna “hümanizma meselesi”, “liberalizm, hürriyet ve istiklâl meselesi” gibi takdim etmeye muvaffak olmuştur. Başka bir açıdan değerlendirdiğimizde, Ermeni hadisesini 1876-1877 Osmanlı-Rus Harbi ve 1878 Berlin Kongresi ile yeni bir safhaya ulaşan Şark Meselesi'nin bir parçası ve Anadolu'ya uzatılan bir halkası olarak görüyoruz. Nitekim evvelâ diplomatik alana zorla ve sun'i olarak aktarılan konu, Şark Meselesi'ndeki Rus-İngiliz rekabeti yüzünden her iki tarafca da tahrik ve teşvik edilerek fiiliyatta da ortaya çıkarılmıştır. Ancak, konu hiç bir zaman sadece Ermenileri ilgilendiren ve onların menfaatlerine göre gelişen müstakil bir mesele olarak değer kazanmamış ve iltifat görmemiştir. Değeri ve gördüğü destek İngiliz ve Rus emperyalizmine verdiği hizmet ölçüsünde artmış veya eksilmiştir. Bu yönüyle Ermeni konusunu bizatihi Ermeni cemaatinin ana meselesi olarak değil, fakat belki de ona rağmen İngiltere ve Rusya

tarafından, kendi ana siyasi hedeflerine varabilmek için zorla yaratılmış emperyalizminin *vasıta-sebebi*, *bahane-sebebi* ve *ara meselesi* olarak görmek gerekmektedir. İşte, Ermenilerin görmek ve anlamak istememiş oldukları husus budur. Böyle olunca da Ermeni toplumu kendisine hizmet eden değil, başka devletlerin menfaatine hizmet eden *vasıta-toplum* olmaktan öteye gidememektedir. Nitekim, yüzyıllardan beri Ermenilerin bilinen tek özelliği, Türkiye'yi bölmek isteyen emperyalist devletlerin vasıtası olmasıdır. Başkasının emellerine hizmet eden vasıta-toplum oldukları için de, Türklere karşı giriştikleri her türlü eylem, isyan ve cinayet umdukları neticeyi vermemiş, bilakis kendi aleyhlerine olmuştur. Her vasıta olanın kaderi de zaten başka türlü olamaz.

Kimin için ve niçin maceradır? Hiç tereddütsüz ifade edilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1890 tarihinden itibaren Ermenilerin meydana getirdiği hadiseler Ermeni cemaati için macera olmaktan öteye gidememiştir. Kaldı ki, Ermeni eşkıyalarının ve çetelerinin yaptıkları hareketler macera boyutları içerisinde kalmaya da mahkûmdur. Zira içinde buldukları tarihî, coğrafi ve demografik şartlar, varmak istedikleri hedefleri gerçekleştirmeye yeterli değildi. Evvela, kurmayı hayâl ettikleri "Büyük Ermenistan Devleti"nin coğrafi ve siyasi sınırlarının dahi ne olduğu ve ne olacağı kesin olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla mekânı dahi belirlenmeyen yani sınırları çizilemeyen bir devleti kurmaya kalkma teşebbüsü Ermeniler için elbette maceradan başka bir şey olamazdı. Aynı şekilde üç milyon müslümana karşılık yarım milyon Ermeni nüfusunun içiçe bulunduğu ve beş altı müslüman köyü arasında bir Ermeni köyünün mevcut olduğu geniş bir bölgede, müslüman ahaliyi katlederek veya göçe zorlayarak devlet kurmak için Osmanlı Devletine isyan etmek mutlaka maceracı olmayı gerektirirdi. Ayrıca devlet geleneği bulunmayan, yüzyıllardan beri çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşamaya alışmış, askerî kabiliyetten yoksun, ticaret, zeneat ve çiftçilikle meşgul olan ve bütün imparatorluk sathına dağılmış bir toplumun devlet kurma hayaline kapılması dahi bir maceraydı.

Bilindiği üzere gerçekleşmesi mümkün olmayan hayaller, maksadı ne olursa olsun, fiiliyata konulmak istendiği andan itibaren, kelimenin tam anlamıyla, macera niteliği kazanır. Siyasi hayaller, sahiplerini maceraya itecek kadar caziptir, ancak tarihin maceraya asla tahammülü yoktur. Nitekim Ermenileri de affetmemiştir.

Kimin için ve niçin isyandır? Devletler hukukuna göre kim olursa olsun, nasıl olursa olsun, sınırları içinde yaşadığı meşru devlete karşı baş kaldıran

ve o devleti bölmeye çalışan bir gurubun yaptığı eylemin adı isyandır, hıyanettir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti açısından Ermeni olayları isyandır, hıyanettir. Nitekim, Bab-ı Âli, Ermenilerin yaptıklarını bu şekilde değerlendirmiş ve bu yönde tedbirler almıştır. Bu bakımdan da, Osmanlı Devletinin Ermeni isyancılarına karşı aldığı tedbirler meşruiyet sınırları içindeydi. Kaldı ki, Ermeni eşkiyasının yaptığı hareketlerin çoğu adı suç şeklinde tezahür etmiş olup, mevcut kanunlara göre işlem görmüştür. Halbuki, bu cinayet ve suikastların hemen hemen hepsi siyasi maksatlı idi. 1905 yılında II. Abdulhamid'e yapılan suikast bunlardan en önemlisidir. Öte taraftan Ermeni cemiyetlerinin Düvel-i Muazzama ile meşru devlet aleyhine işbirliği yapması ve onlardan yardım ve destek alması açıkça hıyanettir. Bu tür hareketlere verilecek cezalar ise dünyanın her yerinde aynıdır. Fakat buna rağmen devletin zayıf bulunması ve dış müdahalelere maruz kalması yüzünden Bab-ı Âli, Ermeni eşkiyasını gerektirdiği şekilde cezalandıramamıştır.

Netice itibariyle, Ermeni hadiselerini emperyalizmin meselesi, Ermeni toplumunun macerası, Osmanlı Devletinin iç isyanı olduğunu söyleyebiliriz. Bu oldukça uzun girişten sonra makalemizin asıl konusuna geçebiliriz.

*Amerikalı Muhabir Dr. George H. Hepworth'un Raporu: **

1983 yazında Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki çalışmalarım esnasında rastladığım Ermeni hadiseleriyle ilgili kırk bir sahifelik bir vesika, konunun ihtisas sahama girmesi sebebiyle ilgimi çekmişti. Söz konusu vesika New-York Herald gazetesi tarafından Ermeni hadiselerini yakından incelemek üzere 1897 yılında Türkiye'ye özel muhabir sıfatıyla gönderilen Dr. George H. Hepworth'un yazdığı rapordan ibarettir. Hemen ifade edelim ki, elimizdeki vesika Dr. George H. Hepworth'un raporunun Fransızca tercümesidir. Raporu İngilizce aslından 1898 yılında Fransızcaya tercüme eden ise, Trabzon'daki Fransız Konsolosluğunun Drogmanı Leon Krajewski'dir. Fransız konsolosunun, adı geçen raporu tercüme ettirerek kendi Bakanlığına yollaması, vesikanın önemini göstermektedir. Fransız konsoloslu, hükümetinin takip ettiği siyasete ters düşmemek için, kendisinin doğrudan yazamadığı bazı bilgileri, Amerikalı muhabir vasıtasıyla Bakanlığına iletmış olabilir. Fransız hariciyesinin bu vesikayı diplomatik açıdan nasıl değerlendirdiğini bilmiyoruz; bununla birlikte Quai d'Orsay,

* Archives du Ministère des Affaires Etrangères à Paris, Archives Diplomatiques, Correspondance Politique et Commercial, NOUVELLE SERIE, 1897-1918, TURQUIE POLITIQUE INTERIEURE, Tome: 74, Date: 1898-1899, Pages: 191-232.

Ermeni macerasının iç yüzüne ait bazı gerçekleri, hiç olmazsa bu vesile ile öğrenmiş olmalıdır.

Şüphesiz vesikanın önemi, Fransız diplomasisini etkileyip etkilemediğinden gelmiyor, Dr. George H. Hepworth'un fikrî tavrından ve Ermeni hadisesine bakış açısından kaynaklanıyor. Şöyle ki, Dr. Hepworth, Amerikalı olmak münasebetiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olaylara yabancı, muhtemelen önyargısı az bir gözlemci durumundadır. O, sadece tarafsız ve önyargısız bir gözlemci değil aynı zamanda ciddi bir araştırmacı olmak iddiasındadır. Nitekim, Dr. Hepworth, daha Trabzon'da iken yolladığı bir yazıda bu iddiasını şu cümlelerle ifade ediyordu: "... *Madem ki, tarihinin yazacağı doğru olayların yani hakikatin peşindeyim, o halde üzüntülü Ermeniler kadar Türklere de saygı duyuyor, bilgileri her türlü ahvalden haberdar olan ve mahallin insanlarını tanıyan Almanlar, İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılardan alıyorum.*" Yazar, ayrıca ve özellikle Ermenilerin sözlerine itimat edilemeyeceğini de belirterek bu tarafsızlığını vurgulamak istiyor. Ermeniler hakkında "... *Ermeniler iyi şahit değildir, zira onlar için olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmek mümkün değildir*" diyerek kanaatini belirtiyor. Bu yüzden, Ermenilerin olaylarla ilgili söylediklerini fazla ciddiye almamış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Dr. George'un Türklere veya müslümanlara herhangi bir sempati duyduğunu da söyleyemeyiz. Zira, Ermeniler ile müslümanları mukayese ederken bazı görüş ve yorumlarında hıristiyanlığın tesiri altında kaldığını görüyoruz. Her şeye rağmen, olayların temelinde yatan gerçek sebepleri araştırmacı bir gözle görmeğe ve ortaya koymaya gayret etmiş olması, bir dereceye kadar Dr. Hepworth'un tarafsızlığının ifadesi olarak kabul edilebilir.

Ermeni Olaylarının Sebepleri:

Yapılan propagandanın ve dünya kamuoyuna mal olmuş önyargının aksine Dr. Hepworth, Ermeni olaylarında ırkî ve dinî sebeplerin olmadığını kesinlikle ifade ediyor. Zira, Samsun, Trabzon, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgelerinde yaptığı seyahat esnasında Ermeniler ve müslümanlar arasında böyle bir düşmanlığın olmadığını ve ancak olaylar başladıktan sonra dinin ve ırkın araya girdiğini bizzat görüyor ve her iki taraf insanlarından bunu dinliyor. Hatta raporunda şöyle bir ifade mevcuttur: "*Sürtüşmenin tek ve ilk sebebi din ve ırk olsa idi, yakın geçmişteki olaylar asla olmazdı... yanılma korkusu olmaksızın bu iddiayı ileri sürebiliyorum. Olaylardan önce dinin etkisi yok. Olaylar başlayınca dinin bir etkisi oluyor, olmadığını söyleyemem...*" Muhabir, ayrıca olayların kökeninde iktisadi sebep arıyor, fakat Ermeniler açısından bunun varid olamayacağını, çünkü Doğu Anadolu Bölgesinin ve Trabzon-Bağdat,

Samsun-Bağdat, Batum-Bağdat ticaretinin Ermenilerin elinde olduğunu, servet ve kazanç yönünden müslümanlardan üstün bulduklarını müşahade ediyor. Neticede olayların esas sebebinin “*münakaşa götürmez şekilde.. politik otonomi arzusu*” olduğunu ifade ediyor. Ermenilerin bu arzusunu kınıyor, uygulanması halinde Ermeni toplumu için intihar telâkki ediyor. Zira kesin bir başarısızlıktan başka bir netice vermeyecek Ermeni arzuları, idealleri ve teşebbüslerinin görülmemiş bir delilik teşkil edeceğine ve sonunda Ermeni toplumunun tamamen perişan olacağına inanıyor.

Ermenilerin politik otonomi arzularına karşılık, Türklerin otonomi fikrinden nefret ettiğini, dolayısıyla Türklerin tek bir askeri kalsa bile Ermenistan’a muhtariyet vermeyeceklerini ifade ediyor. Çünkü Ermenilere muhtariyet vermek, Türklere göre Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkma hakkını onlara vermek manasına geldiğini de ifade ediyordu. Dr. Hepworth, bu şartlar altında Ermenistan idealinin hayâl ve bu idealin tahakkuku için yapılan teşebbüslerin macera olduğunu belirttikten sonra, şayet Ermeniler Türklere nazaran bazı üstünlüklere ve avantajlara sahip olsalardı bu mazur görülebilirdi diyor. İdeallerinde ve teşebbüslerinde Ermenileri mazur gösterecek şartları da şu şekilde sıralıyor:

- 1 - Buldukları bölgelerde çoğunluk teşkil etselerdi,
- 2 - Kendilerine ait topraklarda yaşasalardı,
- 3 - Güçlü ve iyi silahlanmış bulunsalardı,
- 4 - Harp sanatını bilselerdi,
- 5 - Buldukları yerlerde kalelere ve topçu kuvvetine sahip olsalardı,

Muhabir bu şartların hiç birinin varlığına inanmıyor. Hatta Ermenilerin gücü, silahı, techizatı olsa bile müslümanların ezici nüfus üstünlüğü karşısında başarısız kalacaklarını ve yok olup gideceklerini açıkça belirtiyor. Kaldı ki, Ermenilerin bu müsait olmayan durumunu isyancılar da kabul ediyorlardı. Amerikalı muhabir, bunun sebebini, yani imkansız bir işin peşinde koşmanın sırrını, nihayet bir Ermeni eşkiyasının itirafı sonunda anlıyor. Eşkiya şöyle diyor: “... *Bizzat kendimiz güçlü olmasak da, kuvvetimizi Avrupa’nın sempatisinde buluyoruz. Bizim yapamadığımızı Avrupa yapabilir. Eğer Avrupa’yı bizim için savaşmaya sürükleyebilirsek, hedefimize ulaşmış oluruz...*” İşte Ermeni çetelerinin bu zihniyettir ki, Dr. Hepworth’a Ermeni teşebbüsüne “Macera, delilik ve cinayet” dedirtmiştir. Çünkü bizzat kendisinde güç, kuvvet, şuur görmeyip, Avrupalılara devlet kurdurmaya kalkan bir toplumun başarı sağlaması imkânsızdır. Bu bakımdan Dr. Hepworth, otonomi fikrini Ermenilere telkin eden, onları bu yolda kışkırtanların asil sorumlu olduklarını söylüyor.

Muhabir, ikinci sebep olarak da iki toplum arasındaki karakter farkını görüyor. O, karakterlerin önemli olduğunu şu cümleler ile dile getiriyor: "... iki halk arasındaki mücadele onların karakterlerinden kaynaklanıyor. Eğer siz bu noktayı hesaba katarsanız ve ona sahip olduğu önemi verirsiniz, üzücü mücadelenin anahtarını elde edersiniz. Bunu yapmadıkça olaya bakışınız ne mantıklı, ne de memnuniyet verici olur." Bundan sonra iki halkın karakterleri hakkında malûmat veriyor.

Ermenilerin Hususiyetleri: Ermeniler atalarıyla övünürler. Milli hatıraları Nuh'un Gemisinin Ağrı Dağı'nın tepesine oturduğu günlere kadar uzanır. Yahudiler gibi yakın akraba arasında evlenmezler. Çok uzak bir geçmişte bir hanedanları olmuş, bütün muharebeleri kaybetmişler, askerî yönden güçlendikleri zamanlar her defasında mağlubiyete uğramışlardır. Artık onlar harpçi değiller ve zaten nesiller boyu da olmamışlar. Boyun eğmişliğin er veya geç ortaya çıkaracağı kurnazlık, çekingenlik gibi bütün ayırıcı vasıflarla birlikte başkalarına tâbi kalmış yaratıklardır. Kendilerini savaş yerine ticarete adanmışlardır. Başlangıçta ziraatçi idiler. Fakat kendi mal ve mülklerini koruyamaz hale gelince, daha çok kâr bırakan ve emniyetli olan ticaretle uğraşmaya başladılar. Bu yönde yeteneklerini geliştirdiler. Bugün ticarî üstünlükleri inkâr edilemez. Onlar ticarete çok uyanık bir kavimdir. Aile hayatında ahlâklıdır. Fakat iş hayatında onlara çok dikkat etmek gerekir. Müslümanlarda aldatılacağı intıbaı daima vardır. Zaten Ermeniler Müslümanlardan intikamlarını, para ve mal alışverişinde onları kandırarak almaktadırlar.

Türklerin Hususiyetleri: Türk'ü dikkatlice inceleyen ve özelliklerini araştıran bir kimse, Osmanlının bugün Avrupa'da işgal etmiş olduğu zayıf mevkiin sebeplerini kolayca anlayabilir. Her şeyden önce Türk, dünyanın en iyi kalpli yaratıklarından biridir. Genellikle sadık ve namusludur. Bir Rum veya Ermeni'den ziyade bir Türk'e güvenirim ve ona itimadım vardır. O, hizmette dikkatli ve son ana kadar insana yardım etmeye çalışır. Gerektiğinde kuru bir ekmek parçasıyla yaşamaya razı, mes'ut ve güçlü bir insandır. Türk imkan ve şartlardan faydalanmasını bilir. Türk at üzerinde yaşamaya razıdır. Atlı bir Türk saygı duyulacak durumdadır. Atını terk ettiği zaman zaafi ortaya çıkar. Türk göçebedir; göçebe idi, göçebe kalacak, zira başka türlü olmayı hor görüyor. İşte Avrupa'da eskiden oynadığı rolün sırrı budur. Türk'ü bulduğunuz herhangi bir yerde; ovada olsun, çölde veya kalabalık şehirlerde olsun, yakından incelerseniz her şeyi göçebe usûlüne göre yaptığını ve terakkî dediğimiz şeyden yeni yeni etkilendiğini görürsünüz. O, XVI. yüzyıla hayrandır. XIX. yüzyılı beğenmez. Çünkü, o

sert bir hayat tarzını tercih ediyor. Onda ufacık bir ticarî ihtiras yoktur. Damarlarında aşiret kanı taşıyor. Atalarının usûllerinden pek fazla vazgeçmemiştir. Türklerin medeniyetinde kadının tesiri yoktur. Türk dünyası, erkekler dünyasıdır. Ticarî işlerde az başarılıdır. Bunun içindir ki, Yahudi, Rum, Ermeni ve yabancılar sürüsü Türkiye'nin üzerine çullanarak onu yiyip bitirmekte ve sömürmektedirler. Fakir Türk, bütün servetinin yavaş yavaş kurnaz Ermenilerin eline geçtiğini görmeye mahkûm vaziyettedir.

İki kavmin hususiyetlerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, Dr. Hepworth şu soruları soruyor: O halde iki ırk arasında sürtüşme niçin olmasın? İki ırk birbirine nasıl sempati duysun? Böyle bir sürtüşmeden nasıl kaçınılabilir? Bu soruların cevabını da bulamıyor, zira sürtüşmeyi ve antipatiyi normal karşılıyor. Ayrıca, Türklerle Ermenilerin uzun zaman aynı topraklar üzerinde yaşamayacaklarının basit bir hakikat olduğunu, zira Türklerin kendi menfaatlerini nasıl koruyacaklarını bilemediklerini ve bir kaç sene sonra her şeyin Ermenilerin eline geçeceğini gördüklerini ilâve ediyor.

Dr. Hepworth'un sebep olarak gördüğü karakter farklılıkları, esasında sosyal ve iktisadî farklılıklar ve sürtüşmeler şeklinde kendini göstermiş ve iki toplum arasında derin uçurumlar yaratmıştır. Türklere nazaran sosyal yönden ileri, iktisadî yönden refah içinde olan Ermenilerin olayları başlatması, siyasî istiklâl arzusunun ağır bastığını gösteriyor. İktisadî ve sosyal sebepler Türkler için söz konusudur. Durum bu olunca, büyük devletlerin Ermeniler lehine reform istemesinin tamamen kendi siyasî menfaatleri icabı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Olayların Sorumluları: Amerikalı muhabir olayların sebeplerini çeşitli vesilelerle raporunda anlattıktan sonra, bir de olaylardan kimlerin sorumlu olduğunu araştırıyor. Sorumlu olarak karşısına İngiltere, Rusya ve Ermeni cemiyetleriyle çeteleri çıkıyor. Ayrıca Berlin Anlaşması'nı imzalayan ve meşhur 61. maddeyi koyduran devletleri de sorumlu tutuyor ki, yine başta İngiltere ve Rusya gelmektedir. Dr. Hepworth, Berlin Anlaşması olmamış olsaydı her şey daha iyi olacaktı, zira Avrupa'nın müdahalesi her şeyi daha kötüleştirmiştir şeklinde bir kanaat belirttikten sonra İngiltere ve Rusya'nın sorumluluklarını şu şekilde izah ediyor:

İngiltere'nin Sorumluluğu: İngiltere Ermeni eşkıyasına sığınma hakkı vermekle kalmadı, aynı zamanda onları sempati ile karşıladı, korudu, yardım etti, destek sağladı ve Türkler aleyhine tahrik etti. Ermeni çeteleriyle hem iş, hem de suç ortaklığı yapmaya razı oldu. Çetelere vatansever ve millî

kahraman oldukları fikrini telkin etti. Çeteler bu sıfatlardan faydalanarak Ermeni toplumu üzerinde nüfuz sahibi oldular ve kolay yaşamanın yolunu buldular.

Muhabir, ayrıca bu konuda bir Ermeninin fikrini sorar ve ondan şu cevabı alır: “... *Ah, eskiden biz çok mesuttuk. Çok vergi ödüyordük, fakat büyük ticari avantajlarımız vardı. Biz çok memnun, hatta çok müreffeh idik. Fakat Berlin Anlaşması ve İngiltere'nin işe karışması olmasaydı.. Eğer Avrupa bizimle meşgul olmasaydı, biz bir istikbale sahip olabilirdik, fakat bugünkü durumda, bana öyle geliyor ki, biz mahkûm edilmiş bir toplumuz...*” Görüldüğü üzere, İngiltere'nin sorumluluğu hem bir Amerikalı, hem de bir Ermeni tarafından kabul ediliyor.

Rusya'nın Sorumluluğu: Rusya olaylara omuz silkiyor, fazla meşgul olmaz görünüyor. Çünkü Türkiye'nin olaylardan korkması, paniğe kapılması, zayıflaması onun işine geliyor. Zira Rusya Türkiye'ye elma gözüyle bakıyor ve elma kâfi derecede olgunlaştığında onun eline düşüceğinden emin bulunuyor. Anadolu'da Ermeni ve Türk öldürülmüş veya ölmüş, bu onun için önemli değildir. Rusya sınırlarını çok iyi korur. Fakat Türkiye'ye silahlar ve çeteler geçmek isteyince sınırı korumaktan vazgeçiyor ve görmemezlikten geliyor, onları serbest bırakıyor. Çünkü, Rusya bu silahların ve çetelerin kendi maksadına ve görüşlerine uygun hareket ettiklerinden emindir. Karışık ve çıkmazda bulunan bir Türkiye Rusya'ya uzun yıllardır aradığı fırsatları verebilir. O halde Rusya olayların çıkmasını kolaylaştırması ve kendi menfaati için tahrik etmesi yüzünden sorumludur.

Ermenilerin Sorumluluğu: Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde bulunan Ermeni cemiyetleri ile Doğu Anadolu'da teşekkül etmiş olan çetelerin sorumluluğu bütün Ermeni toplumunu zorla veya ikna yoluyla maceraya sürüklemiş olmalarından ileri gelmektedir. Bunların sorumluluğu hakkında Dr. Hepworth şöyle diyordu: “... *Öldürme olayları Ermeni çetelerinin yüzünden olmuştur. Eğer bunlar olmasalardı veya sessiz dursalardı, asla öldürme hadisesi olmazdı. İnkâr edilmesi imkânsız olan gerçek budur. Bütün karışıklıkları kendileri çıkardılar, fakat neticelerine Ermeni toplumu katlandı, kendileri kaçtılar. Şayet İngiltere ve Rusya'nın sempatisi ve teşviki olmasaydı, bir şey yapamayacak kadar zayıf kalacaklardı...*”

Görüldüğü üzere, olaylar için bir suçlu aranıyorsa bu suçluları Ermenilerin, kendi içlerinde, Rusya ve İngiltere'de aramaları gerekir. Onlar suçu Sultan Abdülhamid'e, daha sonraları da Talât Paşa, Cemal Paşa, Enver Paşa ve Sait Halim Paşa gibi devlet adamlarımızda aramışlardır. Halbuki gerçekte bu şahıslar devlet şuru ile hareket ederek olayları önlemeye çalışmışlardır.

Dr. Hepworth, Ermeni cemiyet ve çetelerinin sorumluluğunu gösteren bir belgeden de bahsediyor. Bu belge Erzurum'da iki muhalif Ermeni eşkiyasının kavgası sonucunda ölenin cebinden çıkmıştır. Belgede, 26 Ocak 1896 ve 13 Ocak 1897 tarihlerinde Ermeni cemiyet ve komitalarının genel toplantılarında alınan kararlar vardır. Toplantıda üç teklif görüşülmüştür. Birincisi harp hazırlıklarını yapabilmek için olaylara, tahriklere suikastlere on yıl için ara verilmesi. Bu teklif çoğunluk tarafından red edilmiştir. İkinci teklif, bir müddet Anadolu'yu sükûnete terk etmek, fakat Balkanlarda huzursuzluğu artırmak ve Osmanlıyı yıpratmak için, Ermeni çetelerini Bulgarlara ve Sırp'lılara yardıma göndermek. Bu teklif de red edilmiştir. Üçüncü teklif ise, tahriklere, suikastlere, her türlü sabotaja ve teröre ara verilmeden devam edilmelidir. Ayrıca silah, cephane gibi hususlarda Anadolu'daki Ermenilere yardım sürdürülmelidir. Bu teklif ittifakla kabul edilmiştir. Neticede şu kararlar alınmıştır: İsyan durdurulmamalı İstanbul ve vilâyetlerde sürdürülmelidir. Vilâyetlerde hükümetin başına gâileler açacak çete teşkiline hız verilmelidir. Müslüman halk huzursuz edilmeli, öldürülmeli ve göçe zorlanmalıdır. Çeteler dağları işgal etmeli ve ana yolları kesmelidir. Kervanlar ve yolculara saldırılarak, karışıklık çıkarılmalıdır. Ermeni halkı tahrik edilmelidir. Bütün bu kararlar Avrupa'nın müdahalesi gerçekleşinceye kadar aynen uygulanmalıdır. Bu hususlar Ermenilerin sorumluluğu hakkında daha fazla söylenecek bir söz bırakmamaktadır.

Soykırım iddiaları: Bu konuda Dr. Hepworth, tarafsız olduğuna inandığı ve uzun yıllar Türkiye'de yaşamış olan Trabzon'daki Amerikan misyon şefinin görüşlerine başvuruyor. Muhabir bu kimsenin adını vermiyor, fakat tercüme eden Léon Krajewski bu kişinin muhtemelen Amerikan misyon şefi olduğunu dip notta belirtiyor. Misyon şefinin ifadesi özetle şundan ibarettir: “... Katl olaylarını Ermeniler yaptı, dolayısıyla cezaya çarptırılmaları gerekirdi. Fakat, insan öldürmekte Türkler dünyada yalnız değildir. Onların hareketi diğer milletlerinkinden daha kötü sayılmaz. Meselâ Rus tarihinde benzer pek çok olay hatırlıyorum. Daha yirmi yıl evvel, 1877'de General Skobelev, İstanbul'a göç eden ve münhasıran kadın ve çocuklardan ibaret olan 100.000 kişilik bir kafile üzerine süvarilerini saldırtmıştır. Bu, Ocak ayında olmuştur. Bütün kafile dağlarda ve Meriç sularında soğuktan ve açlıktan tamamen yok olmaya terk edilmiştir. Bu, sadece bir örnektir. Bir kaç kişinin hareketlerinden dolayı bir ırkı, yani Türkleri tamamen suçlu bulan Oriyantalizm'dir. İngiltere, Hindistan'da yaptıklarını inkâr edebilir mi? Fransa, 1871 Paris komününde bir günde çocuk, kadın, erkek, ihtiyar, genç demeden binlerce insanı katletti. Yine Rusya, bir Polonyalı kaçağı sadece bir gece saklayan Polonya köyünü tamamen yok etmedi mi? Bu bakımdan Türklerin diğer milletlerden daha günâhkâr olduğunu söylemek doğru değildir...”

“Amerikan kamuoyunun genel kanaatı; ki, daha evvel bu kanaatı ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik sözkonusu değilken, hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi inanıyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davransalardı yeryüzünde bir tek Ermeni bırakmazlardı.” Gerçekten de olayların sebebi, Avrupalıların zannetikleri gibi, Türklerin dinî taassubu, barbarlığı, ırk düşmanlığı olsaydı, 1071 den 1900'lere kadar Anadolu'da bir Ermeni kalmazdı; muhtemelen Ermeni adı bile unutulur giderdi.